

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

QARAQALPAQ XALIQ AWIZEKI KÓRKEM DÓRETPELERINEN BIRI BOLĠAN JUMBAQLAR TIYKARINDA BALALARDIŇ TIL ÓSIRIWIN RAWAJLANDIRIW

Oteniyazova P.E.

NMPI, Mektepke shekemgi tálim kafedrası oqıtıwshısı

Tayanch soʻzlar: topishmoq, soʻz yasash, mustaqil qobiliyat, fikrlash, muhit, texnologiya.

Ключевые слова: загадка, формирование слов, самостоятельная способность, мышление, окружающая среда, технология.

Key words: riddle, word control, independent ability, thinking, environment, technology.

Резюме: Ушбу мақолада қарақалпақ халқ оғзаки ижоди бўлган топишмоқлар орқали болалар нутқини ўстириш масалалари ўрганилган. Шунингдек бадий адабиётнинг болалар тарбиясида тутган роли ҳақида сўз юритилади.

Резюме: В данной статье изучаются проблемы обучения речи детей посредством загадок, которые являются частью каракалпакского фольклора. Обсуждается также роль художественной литературы в воспитании детей.

Summary: This article examines the problems of teaching children speech through riddles, which are part of Karakalpak folklore. The role of fiction in raising children is also discussed.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri ázelden, jaslıqtan baslap shaxsqa tárbiyalıq tásir kórsetiwdiń zárúrli qurallarından biri esaplanıp kelgen. Hesh bir basqa derek balağa bunday tásir kórsetpeydi, sebebi kórkem ádebiyat mádeniyat hám turmıstıń barlıq gáziynelerin óz ishine aladı, ol haqıyqıy dúnyadan bilim beredi, málim bir estetik mániske iye, sonıń menen birge, sezimiy tásirler dáregi esaplanadı.

Mektepke shekemgi dáwir shaxstıń rawajlanıwı hám qalıplesiwinde tiykarǵı bolıp esaplanadı. Kórkem ádebiyat balalarga salıstırıwlaw, metafora, epitet hám basqa ańlatpa qurallarınan paydalanǵan halda, esitken zatlarına óz qatnasın bildiriwge járdem beredi. Kórkem ádebiyattıń tárbiyalıq wazıypası ayrıqsha tárzde - kórkem obrazdıń tásir kúshi arqalı ámelge asırıladı.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarga arnalǵan kórkem ádebiyatqa baylanıslı tálim metodikası balalarda mektepke barıwdan aldın qalıplesken qábiiletlerdi qandırıwǵa, usınıń menen birge bul mútajlik hám qábiiletlerdi rawajlandırıwǵa

qaratılǵan bolıp, mektepke barǵanda oqıwshı kórkem ádebiyatqa baylanıslı dóretpelerdiń jańa qásiyetlerin, atap aytqanda, olardıń kommunikativ wazıypasın ámelge asıradı. Balalarǵa baslanǵısh kórkem ádebiyatqa baylanıslı tálim metodıkası tiykarındaǵı shınıǵıwlar nátiyjesinde jańa oqıw motivleri, oqıw qatnası hám shıǵarmalardı qabıl etiw usılları payda boladı.

Balanıń qábiletleri hám mútajliklerindeki turaqlı ózgerisler oǵan kórkem qurallarǵa, dóretpeler dúzilisine, kórkem ádebiyatqa baylanıslı bilimgerge hám analiz usıllarına qızıǵıwshılıqtı rawajlandırıwǵa múmkinshilik beredi.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń kórkem ádebiyatqa baylanıslı rawajlanıwı jetik oqıw aqlın rawajlandırıw tárepke qádem taslaydı. Balalardıń rawajlanıwı ushın kórkem ádebiyat penen tanıswdı aqlǵa say shólkemlestiriw bólek áhmiyetke iye. Baslanǵısh tálim dáwirinde bilimniń sezimiy forması menen bir qatarda oqıw dúnyanı jańalıq ashıwdıń tiykarǵı qurallarınan biri bolıp tabıladı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde bolıw dáwirinde balalar kórkem ádebiyatqa baylanıslı rawajlanıwdıń málim dárejesine erisiwleri kerek, sebebi mektepke shekemgi jas balanıń intellektual processlerinde júzege keletuǵın ózgerislerdi esapqa alǵan halda bul tarawdı jetilistiriw ushın eń qolay esaplanadı.

Tárbiyalanıwshılardıń kórkem ádebiyatqa baylanıslı rawajlanıwı mashqalası zamanagóy mektep táliminiń teoriyalıq máselelerinen biri esaplanadı. Bul kontseptsianı quraytuǵın kriteriya hám strukturalıq bólimlerdi anıqlawda qıyınshılıqlar payda boladı. Aynan mektepke shekemgi jasta bolajaq sawatlı kitapxannıń qalıplesiwi payda boladı : estetik talǵam arttırıladı, kórkem ádebiyat tili haqqında ideyalar qalıplese, kórkem teksti sezimiy hám aqlǵa say aql birliginde analiz etiw qábileti rawajlanadı.

Kórkem ádebiyatqa baylanıslı rawajlanıw jasqa baylanıslı process bolıp tabıladı, sebebi insannıń dúnyaǵa kóz qarası rawajlanıp, oqıwshı tájiriybesi tóplangan tárepke bir shıǵarmanı bir shaxs tárepinen qabıl etiw jıllar ótken sayın tereńlesip baradı. Biraq bul da tálim procesi bolıp tabıladı: oqıtıwdıń tábiyatı kórkem ádebiyatqa baylanıslı tálim procesine tásir etedi hám tek ǵana onıń rawajlanıwına úles qosıwı, bálki tárbiyashınıń nadurıs háreketleri sebepli onı ásteletiwı múmkin.

5-7 jaslı balalardıń shıǵarmalardı qabıl etiw qásiyetlerine itibar, sonıń menen birge, insan úlkeygen tárepke sezimiy, haqıyqatlıqtı tuwrıdan-tuwrı aql etiw qábiletin az-azdan joǵaltıp, intellektual operatsiyalardan barǵan sayın kóbirek paydalanıwı menen baylanıslı. kórkem óner dóretpelerin aql etiw jáne bul onıń dóretiwshilik múmkinshiliklerin rawajlandırıwdı shekleydi. Usınıń sebebinen,

mektepke shekemgi jastaǵı balalar shıǵarmanı qanshelli tolıq hám tereń túsine aladı, olardıń aqlı avtordıń niyetine qanshelli adekvat bolıwı múmkinligi haqqındaǵı soraw tek ǵana ádebiyattı oqıtıw sheńberinde, bálki kóz qarastan da aktual bolıp tabıladı.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardı rawajlandırıw ushın tárbiyashı balanı teksti túsiniwge hám ol jaǵdayda sebep-tásir qatnasların ornatiwǵa baǵdarlawı kerek, usınıń menen semantik yadı rawajlantıradı hám mexanik tárizde yadlawdan uzaqlasadı. Balalarda gúrriń qaysı kózqarastan ayılǵanlıǵı haqqında oyda sawlelendiriwdi qalıplestiriw júdá zárúrli, sol sebepli balalardı avtor hám gúrriń etiwshi, gúrriń etiwshi hám qaharmanlardıń kózqarasın salıstırıwǵa úyretiw kerek.

Túrli janrdagi xalıq awızeki kórkem dóretpeleri menen tanısıw balalar sóylewin rawajlandıradı. Ol jáne de bayıp baradı, olarda anıq ideya hám túsiniqlerdiń qalıplesiwi tiykarında balalardıń sózlik baylıǵı ayqınlasadı hám aktivlesedi, pikirdi awızsha ańlatıw qábileti rawajlanadı.

Qaraqalpaq xalıq awızeki kórkem dóretpelerinen biri bolǵan jumbaqlar balalardıń tilin ósiriwde úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı. Jumbaqlar xalıq awız eki dóretpeleriniń eń belgili túrleriniń biri sıpatında ózine tán ayrıqsha ózgesheliklerge iye. Olar óz-ara rifmalasqan qısqa qosıq qatarlarınan yamasa mánilik baylanısqa iye prozalıq bayanlawlardan ibarat bolıp, sol jumbaq bolıwı tiyis zat yamasa buyımlar soǵan uqsas basqa nárseler menen búrkemelenip ayıladı. Olardıń atqarıwshıları: aytıwshılar menen tıńlawshılar jumbaqlarǵa teńdey qatnasta boladı. Biri jumbaq aytsa, biri jumbaqtı sheship beriwi tiyis.

Jumbaqtıń obektleri tiykarınan adamnıń anotomiyalıq sıpatlamaları hám turmısqa zárúr buyımlardı jasırın máni berip táriplew bolsa, ekinshi bir úlken túri tábiyat, tábiyat tásirinde jaratılǵan ózgesheliklerdi, haywanlardı, quslardı, tereklerdi hám hár qıylı tábiyat qubılısların astarlı beriwden hám olardıń sheshimlerin anıqlawdan ibarat. Jumbaqlardıń ruxıy dúniyamızdı bayıtıwdaǵı xızmeti- oylaw, pikirlew, boljaw, táriplew, bayanlaw qábiletlerimizdi shınıqtıradı, sana-sezimlerimizdiń rawajlanıp barıwına jol ashıp beredi. Ata-babalarımızdan qalǵan hasıl miraslarımızdıń úlgielerin tereńnen tanıwǵa hám búgingi künde júz berip atırǵan texnikalıq jetiskenlikler menen jaqınnan tanısıp, úyrenip barıwǵa tiykar jaratıp beredi.

Jumbaqlar - xalıq folklorındaǵı basqa janr túrleri siyaqlı áyyem zamanlardan berli xalıq danalıǵınan dóregen. Ol tálay dáwirdeǵı ata-analardıń bala waqtındaǵı aytqan hám sol jumbaq arqalı hár qıylı qubılıslarǵa diqqat bólgen. Sırlı uǵımlar arqalı balalar turmıs álemlerin oylap pikir júrite biliwge úyrengen. Janr retinde ol balalardıń ruwxıy talabına saykes ádebiy qurallardıń biri. Jumbaq ta jańıltıw hám balalar qosıqlarınıń «ótirik óleń» «ótirik ertek» túrlerine túr jaǵınan usaǵan

menen mazmunlıq jaqtan ádewir ótkirlesip keledi. Janlı hám jansız tábiyattaǵı qubilislarǵa oy jiberiw pikir júritiw jasırınǵan hár túrlı sırlardı ashıw, qoyılǵan sorawǵa dál juwap tabıw boyınsha balalardı álwan-álwan turmıs qubilisların oylap kóriwge qızıqtıradı. Bul oylawlar balalardı aqlıy jaqtan rawajlandırıwǵa tásir jasaydı, sezimin kóteredi.

Jumbaқ degen sóz birikken eki sózden quralıp «Jum-jasırıw», -«baq-qara» degen máńını ańlatadı. Jumılǵan jasırılǵan zatqa qara usını izlep tap degendi bildiredi. Jumbaқtıń juwapın tabıw ushin balalar oylaw menen azda bolsa hár qıylı zattı, adamdı, jerdi, aspandı, ósimlikler hám haywanat dúnyasın úy xojalıq uǵımına salıstırıp olardı kóz aldınan birime-birim ótkerip ózine ishten dodalap jeti ólshep bir kesetuǵın sheshimge alıp keletuǵını anıq. Usılar arqalı jumbaқ balalardıń aqıl oyın túsiniǵin keńeytip rawajlandırıwǵa tásir etedi. Jumbaқtıń wazıypası bunıń menen sheklenbeydi. Bul jumbaқlar balalardıń oy-órisin ósiriwge tásir etse, ekinshı tárepten búgingı balalar ádebiyatına jana janrlıq tur alıp keledi. Ushinshiden balalardıń turmısı menen baylanıslı aytıladı.

Eki gilem keń gilem ekewi de teń gilem (aspan hám jer)

Appaq ǵana dásturxan

Jerdiń júzin qaplaǵan

(qar)

Jumbaқlar balalardıń oylaw uqıplılıǵınıń ósiwine, dúnya tanımınıń keńeyiwine óz tásirin jasaydı. Balalar jumbaқlar tiykarında dúnyanıń hár qıylı quramalı ekeniń túsinedi. Balalar tárbiyasına jumbaқtıń paydaları tárepine ser salsaq onda bul sırttan qaraǵanda balalardıń soraw juwap túrindeǵi kúndelikli oyınıńday kórinedi, al shınıńda onıń balalar dúnyasına keletuǵın paydasına názer taslasaq, onda balalardıń ózleri aytısqan, jumbaқtan ózleriniń aqıl oyın sezimin pátin rawajlandırıp atırǵanın bayqaymız. Ekinshı jaǵınan balalar jumbaқ arqalı ózleriniń qıyal súriwlerine de qıyalıy hádiyselerdi oylap tabıwına da keń múmkinshilikler jaratıladı. Balalar ádebiyatında jumbaқlar usı jaǵınan da áhmiyetli bolıp tabıladı. Jumbaқtıń jáne bir ózgesheligi - ol hár bir baladan tereńrek oylawdı tálap etetuǵın janr bolıp tabıladı. Bul bolsa, balalarda keleshekte ziyrek, tapqır hár qanday máseleni ózi sheshe alatuǵın shaxs bolıp qılıplesiwine óziniń úlesin qosadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Qaraqalpaq folklorı kóp tomlıq 88-100 Nókis «Ilim» 2015
2. «Ilk qádem» mámleketlik oqıw baǵdarlaması, Toshkent - 2022 yil.
3. Jumasheva G. X. Mektepke shekemgi mákemelerde oyın-zawıq erteliklerdi shólkemlestiriw. Nókis-2009.
4. Jumasheva G. X. Qaraqalpaq xalıq oyınları arqalı balalardıń sóylew tilin ósiriw. Nókis-2010.